

УДК 316.346.2: 338.24.021.8

Дутчак О.А., аспірант кафедри соціології Національного технічного університету України “Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського”, проспект Перемоги, 37, Київ, 03056, Україна, e-mail: ok.dutchak@gmail.com

ВПЛИВ АНТИКРИЗОВОЇ ПОЛІТИКИ У 2014–2017 РР. НА ГЕНДЕРНУ НЕРІВНІСТЬ В УКРАЇНІ¹

У статті оцінено антикризову політику української влади за 2014–2017 рр. у розрізі можливого впливу на гендерну нерівність. Розглянуто висновки зарубіжних досліджень щодо негативного впливу неоліберальної антикризової політики на становище жінок. Зазначено відсутність подібного аналізу в Україні, незважаючи на актуальність проблематики. Окремо підкреслено низьку увагу вітчизняних досліджень до державної неінституційної підтримки репродуктивної праці. Відповідно до статистичних даних, виявлено поглиблення соціально-економічної гендерної нерівності в Україні після початку кризи 2014 р. Виокремлено ключові показники, які свідчать про поглиблення нерівності на ринку праці та у пенсійному забезпеченні. Проаналізовано, як антикризова політика влади, впроваджена з метою скорочення бюджетних видатків, спричинила ці процеси. Розглянуто гендерні аспекти заходів у сферах регулювання ринку праці та державної підтримки репродуктивної праці, а також у реформуванні державного сектору. До заходів і реформ, які структурно вплинули на становище жінок, можна віднести: замороження мінімальної заробітної плати та прожиткового мінімуму, реформування системи виплат на дітей і по догляду за ними, скорочення зайнятості та закриття закладів у державному секторі економіки. Показано, що така неоліберальна антикризова політика погіршила становище жінок, особливо з вразливих груп. Аналіз дозволяє виокремити деякі додаткові характеристики, які впливають на вразливість жінок: похилий вік, проживання в сільській місцевості, а також сімейні обставини, які збільшують навантаження репродуктивної праці – наявність членів сім'ї, які потребують догляду. Крім того, через бойові дії на Сході України виникають нові вразливі групи: внутрішньо переміщені особи та ті, які проживають поблизу або в зоні бойових дій. Незважаючи на деякі зрушення в подоланні гендерної нерівності, нечутливість до гендерного виміру в неоліберальній соціально-економічній політиці у цілому та брак уваги до державної підтримки репродуктивної праці зокрема, погіршують становище жінок і не дозволяють досягнути систематичного прогресу на шляху до гендерної рівності.

Ключові слова: гендерна нерівність, неолібералізм, репродуктивна праця, гендерний розрив в оплаті праці, заходи жорсткої економії.

Dutchak O.A., PhD. student, Department of Sociology, National Technical University of Ukraine “Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute”, 37, Peremohy Str., Kyiv, 03056, Ukraine, e-mail: ok.dutchak@gmail.com

THE ANTI-CRISIS POLICY INFLUENCE ON GENDER INEQUALITY IN UKRAINE DURING 2014–2017

The article analyzes anti-crisis policy of the Ukrainian government between 2014 and 2017 from the perspective of possible influence on gender inequality. It reviews foreign researchers' conclusion on

¹ Ця стаття написана на основі матеріалу, зібраного в рамках міжнародного проекту “Austerity and Feminism”, який здійснювався за підтримки Rosa Luxemburg Stiftung. Для ознайомлення ширшого кола громадськості з результатами дослідження раніше були підготовлені матеріали для Інтернет-ресурсів “Критика політична” та “Спільне”. Ця стаття, на відміну від попередніх публікацій, містить теоретико-методологічне обґрунтування та новизну деяких висновків, відповідно до вимог наукової публікації.

© Дутчак О.А., 2018

the negative impact of neoliberal anti-crisis policy on women. The article highlights the absence of suggested analysis in Ukraine despite the relevance of these issues. It also emphasizes the lack of research on the issue of non-institutional state support of reproductive labor in Ukraine. Based on statistics, the article shows the intensification of socio-economic gender inequality in Ukraine after the beginning of the crisis in 2014. It distinguishes key indicators of growing inequality in labor market and pension system. The article analyzes how the anti-crisis policy of the government, implemented in order to cut budget expenses, became one of the causes of the mentioned processes. The article concentrates on gender aspects in the spheres of labor market regulation and state support of reproductive labor, and also in the state sector reform. Among policies and reforms which have structurally influenced women are: freezing the legal minimum wage and the legal subsistence minimum, reformation of social payments and subsidies for children and childrearing, cuts in employment and facilities in the public sector. Such neoliberal anti-crisis policies deteriorated the situation of women, especially those in socially vulnerable groups. The analysis allows identifying several additional characteristics that influence women's vulnerability, which are: older age, living in rural areas, as well as family circumstances that increase reproductive labor burden, i.e. having children or adults who require attendance. Besides, due to war, new vulnerable groups appear, such as internally displaced persons and people who live in or near the combat zone. The article allows to conclude that, despite some measures to overcome gender inequality, a lack of sensibility to the gender dimension in neoliberal socio-economic policy in general and the lack of attention to the state support of reproductive labor specifically deteriorate women's situation and hinder a systematic progress towards gender equality.

Keywords: *gender inequality, neoliberalism, reproductive labor, gender pay gap, austerity.*

З поширенням економічної кризи 2014 р. українська влада почала впроваджувати антикризову політику. Під впливом міжнародних фінансових інституцій [1] ця політика прийняла форму неоліберальної жорсткої економії (*austerity*)², яка зазвичай має на меті збалансувати державний бюджет: переважно за рахунок стримування та скорочення видатків [2]. Позиціонуючи антикризову політику, як технічну й нейтральну, влада не брала до уваги непропорційний вплив цієї політики на вразливі групи населення.

Як зазначають дослідниці, економічна політика, на відміну від соціальної, зазвичай є нечутливою до вимог досягнення гендерної рівності [3, р. 4], а неоліберальна антикризова політика – зокрема, оскільки її наслідки прямо суперечать цим вимогам [4, р. 734]. Дж. Рубері [4] приходить до висновку, що у цілому антикризові неоліберальні реформи після 2008 р. призвели до того, що Європейський Союз зробив суттєвий крок назад у політиці просування гендерної рівності: ця політика була кооптована, трансформована, підпорядкована та інструменталізована для досягнення інших цілей, які вписувались у неоліберальний розвиток.

² Криза, яка почалася в Україні у 2014 р., мала інші причини, ніж глобальна фінансова криза 2008–2009 рр. Проте антикризова політика була націлена на зменшення дефіциту державного бюджету шляхом скорочення видатків в обох випадках. Різний контекст застосування політики жорсткої економії є додатковим аргументом критики цієї політики за надмірний універсалізм, який не враховує обставини виникнення та протікання кризових явищ. Однак цей різний контекст не повинен створювати перешкод для аналізу наслідків політики жорсткої економії в Україні.

Неоліберальні антикризові заходи та їх вплив на поглиблення гендерної нерівності аналізувалися зарубіжними вченими після глобальної фінансової кризи 2008 р. в Іспанії [3], Польщі [5], Великій Британії [6], Греції [7], Ірландії [8], США [9] тощо. Вони роблять висновок, що вплив антикризової політики на поглиблення гендерної нерівності зумовлений скороченням соціальних видатків [2], замороженням заробітних плат [4, р. 729; 6, р. 32], дерегуляцією ринку праці [4; 7], змінами в пенсійній системі [6] через втрату доступу або зменшення кількості ресурсів, які жінки можуть отримати від зайнятості, соціальної допомоги чи державної підтримки репродуктивної праці. При цьому ефективність неоліберальних антикризових реформ для подолання соціально-економічних наслідків кризи можна поставити під сумнів [4, р. 728; 6, р. 46].

Таким чином, соціально-економічні наслідки заходів жорсткої економії є нерівномірними. Інтенсивність цих наслідків посилюється на національному рівні – у разі боргової залежності країни від міжнародних фінансових інституцій [4, р. 733], а на рівні населення – мають негативний вплив переважно на жінок. Вони є більш негативними на перетині гендеру та інших вразливих соціальних характеристик, таких як низький клас, статус мігранта чи приналежність до етнічної меншини [2, р. 1], похилий вік [5, р. 6; 6], наявність дітей і багатодітність [5]. Усі ці фактори ще більше обмежують або зменшують доступ жінок до ресурсів.

Антикризова політика, яку українська влада почала впроваджувати у 2014 р., та її можливий вплив на гендерну нерівність залишаються поза увагою вітчизняної академічної спільноти. Наявні ж дослідження нерівного доступу до ресурсів, обумовленого фактором гендеру, переважно фокусуються на економічній активності та ринку праці [10; 11; 12], оминаючи репродуктивну працю. Остання розглядається з точки зору обмежень, які вона накладає на економічну активність жінок, з фокусом на недостатній державній інституційній підтримці репродуктивної праці [13]. Державна неінституційна підтримка репродуктивної праці та її роль у підтримці жінок переважно залишається поза увагою.

Отже, загальною проблемою, яку порушує це дослідження, є брак оцінки (в академічних дослідженнях, державній політиці та суспільному дискурсі) антикризових заходів і реформ у розрізі соціально-економічної гендерної нерівності. **Метою статті** є: 1) оцінити динаміку соціально-економічної гендерної нерівності під час економічної кризи, яка почалась у 2014 р.; 2) проаналізувати антикризові заходи, з точки зору їх можливого впливу на гендерну нерівність у цілому; 3) визначити, які групи жінок у суспільстві є потенційно вразливішими в контексті кризи та антикризових заходів.

Динаміка гендерної нерівності після 2014 р. З часів незалежності українське суспільство завжди характеризувалося гендерною нерівністю, яка проявлялася, зокрема, у політичному та соціально-економічних вимірах³. Так, жінки в Україні мають менше доступу до прийняття рішень у політиці [14] і стикаються з горизонтальною та вертикальною стратифікацією на ринку праці [10; 11; 12]. Це спричиняє нерівний доступ до соціально-економічних ресурсів і політичних важелів, які могли б покращити їхню ситуацію індиві-

³ Безперечно, гендерна нерівність існувала і в радянський час, проте її аналіз виходить за рамки фокусу цієї статті.

дуально чи структурно. На думку деяких дослідниць, оскільки соціально-економічне становище жінок є гіршим, ніж чоловіків, то відсутність гендерно чутливого підходу в неоліберальній макроекономічній антикризовій політиці призводить до непропорційно негативного впливу цієї політики на жінок [3]. Проаналізуємо динаміку соціально-економічних ресурсів жінок в умовах гендерної нерівності та кризи 2014 р.

Інфляція 2014–2015 рр. значно знецінила заробітну плату – одне з основних джерел економічних ресурсів українського населення. Ці тенденції проілюстровано в табл. 1 у показниках міжнародного дол.⁴ Так, у 2013–2015 рр. мінімальна заробітна плата знецінилася на 31%, а середня – майже на 22%.

Таблиця 1

Заробітна плата до відрахування податків і гендерний розрив в оплаті праці, міжнародний дол.

	2012	2013	2014	2015	2016	2017 (9 місяців)
Мінімальна заробітна плата	348	380	344	262	271	Н.д.
Середня заробітна плата	930	1021	982	800	877	Н.д.
Середня заробітна плата чоловіків	1051	1158	1124	922	1015	Н.д.
Середня заробітна плата жінок	816	894	858	691	758	Н.д.
Гендерний розрив в оплаті праці, %*	22,4	22,8	23,7	25,1	25,3	22,45

* Розрахунки на основі гривневих показників за відповідні роки.

Джерело: розраховано автором за: Середньомісячна заробітна плата жінок і чоловіків за видами економічної діяльності. Державна служба статистики України. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2013/gdn/Szp_ed/Szp_ed_u/arh_Szp_ed_u.html.

У табл. 1 також показано, що з початком кризи і до 2015 р. знецінилися середні заробітні плати: майже на 23% у жінок проти понад 20% у чоловіків. Середня заробітна плата жінок дещо повільніше почала відновлюватись у 2016 р. Такі тенденції призвели до зростання розриву в оплаті праці між чоловіками та жінками. У 2016 р. гендерний розрив в оплаті праці сягнув 25,3% – рекордно високого показника з 2007 р. [15, р. 43]. Ці дані відображають ситуацію лише у формальній економіці. Експерти припускають, що в тіньовій економіці гендерний розрив в оплаті праці може бути навіть більшим [16, р. 31]. Розрив в оплаті праці чоловіків і жінок почав знову зменшуватися лише у 2017 р., повернувшись до докризових показників – 22,45%.

Робота на гендерно сегрегованому ринку праці призводить до подальшої нерівності в пенсійному забезпеченні [4, р. 735; 5, р. 8; 7, р. 43]. До жовтня 2017 р. мінімальний розмір пенсії в Україні становив 1312 грн, а середній у 2017 р. – 1828 грн⁵. Міні-

⁴ Міжнародний долар – це уявна валюта, яка має таку саму купівельну спроможність, як і долар США у Сполучених Штатах Америки в конкретний час. Вона дозволяє робити порівняння між країнами та в часі, беручи до уваги інфляцію та купівельну спроможність місцевої валюти. Тут і далі використовується фактор конвертування бази даних Світового банку (Див.: PPP conversion factor, private consumption (LCU per international \$)). URL: <https://data.worldbank.org/indicator/PA.NUS.PRVT.PP?locations=UA>.

⁵ Середній розмір місячної пенсії та кількість пенсіонерів. Державна служба статистики України. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2007/sz/sz_u/srp_07rik_u.html

мальну пенсію отримують 67% пенсіонерів [17], а жінки, які становлять 63% пенсіонерів, отримують у середньому на 33% менше, ніж чоловіки [18]. Таким чином, знецінення середньої пенсії в міжнародних дол. на понад 37% у 2013–2016 рр.⁶ мало більший негативний вплив на становище пенсіонерок і зробило їх однією з найвразливіших груп населення.

Криза 2014 р. негативно й істотно вплинула на загальний добробут населення. Одним з показників соціально-економічного добробуту є кількість домогосподарств, які проживають за межею фактичного прожиткового мінімуму, що розраховується Міністерством соціальної політики України [19, с. 252–253]⁷. У 2016 р. 63,1% домогосподарств за середньодушовими еквівалентними грошовими доходами на місяць були за межею фактичного прожиткового мінімуму. Крім того, у сільській місцевості цей показник становив 71,6%. Якщо брати до уваги не грошовий, а загальний дохід, то кількість домогосподарств за межею фактичного прожиткового мінімуму у містах і селах майже вирівнюється (переважно за рахунок сільського господарства)⁸. З огляду на більше навантаження сільських жінок, яке зумовлюється роботою, хатніми обов'язками та сільськогосподарською працею [20, с. 75], компенсація низьких грошових доходів під час кризи за рахунок сільського господарства, очевидно, не полегшує це потрібне навантаження.

Отже, гендерний розрив в оплаті праці та гендерний розрив у пенсіях негативно впливає на соціально-економічні ресурси жінок і цей негативний вплив загострюється під час кризи.

Антикризові заходи 2014–2017 рр.: гендерний вимір. Дослідники гендерної нерівності й неоліберальної антикризової політики зазначають, що відносно погіршення становища жінок під час останніх економічних криз (таких як глобальна фінансова криза 2008 р.) спричинено не так кризою, яка зачіпає більшість населення незалежно від гендеру, як неоліберальною антикризовою політикою [3, р. 7; 4, р. 715; 7, р. 47]. Проаналізуємо антикризові заходи 2014–2017 рр. в розрізі гендерної нерівності.

Одним з кроків антикризової політики української влади було замороження мінімальної заробітної плати у 2014 р. Як і в інших країнах, де влада йшла на подібний крок, це призвело до зростання розриву в оплаті праці між жінками й чоловіками – через вертикальну та горизонтальну стратифікацію ринку праці. Такий висновок підтверджується фактом, що подвоєння мінімальної заробітної плати у 2017 р. призвело до зменшення гендерного розриву в оплаті праці до рекордно низьких 19,7% у першо-

⁶ Там само.

⁷ Міністерство соціальної політики України почало вираховувати власний прожитковий мінімум в кінці 2015 р., назвавши його “фактичним прожитковим мінімумом”. Він розраховується за тією ж методологією, що й прожитковий мінімум, але на основі актуальних цін. Проте є підстави вважати його таким, що не відповідає реальним мінімальним потребам людини (наприклад, у ньому не враховано жодних витрат на оренду житла).

⁸ Дохід від продажу власної сільськогосподарської продукції у 2016 р. становив 8,1% загального доходу сільських домогосподарств проти 0,5% загального доходу міських господарств. Вартість власної сільськогосподарської продукції, яка споживається домогосподарством, становила 11,6% загального доходу у сільській місцевості та 1,6% – у міській [19, с. 196].

му півріччі 2017 р.⁹. Подальше збільшення гендерного розриву в оплаті праці до 22,45% (табл. 1) могло бути зумовлене як “підтягуванням” заробітних плат у приватному секторі після їх підняття у державному секторі, так і підняттям середніх і вищих заробітних плат після зростання мінімальних.

Замороження прожиткового мінімуму, яке влада впровадила у 2014 р., також негативно вплинуло на становище жінок. До жовтня 2017 р. прожитковий мінімум для осіб, які втратили працездатність, був основою для обчислення мінімальної пенсії. Оскільки більшість людей на пенсійному забезпеченні становлять жінки, і в середньому вони отримують приблизно на третину менші пенсії, ніж чоловіки, фактичне замороження мінімальної пенсії та неналежна її індексація (внаслідок політики щодо прожиткового мінімуму) призвели до погіршення становища пенсіонерок.

Гендерно обумовлений нерівний доступ до ресурсів визначається не тільки залученням до ринку праці – поточним чи минулим. Залишається питання репродуктивної праці, яка переважно відбувається поза формальною економікою, навантаження якої лягає непропорційно більше на жінок [5, р. 7; 7, р. 42] і від якої найбільше залежить залучення жінок у формальну економіку [3, с. 5]. Антикризова політика влади негативно вплинула на державну політику підтримки репродуктивної праці. Майже всі соціальні виплати по догляду за людьми з інвалідністю та іншими особами, які його потребують, в Україні вираховуються від прожиткового мінімуму. Отже, замороження останнього у 2014 р. та подальша неналежна індексація призвели до знецінення державної підтримки переважно жінок, які доглядають за відповідною категорією людей. У табл. 2 показано розміри максимальних величин цієї державної підтримки в міжнародних дол.

Таблиця 2

Державна підтримка осіб, які піклуються про людей з інвалідністю,
міжнародний дол.

	2012	2013	2014	2015	2016
Максимальні виплати по догляду за людиною з інвалідністю з дитинства	203	222	201	153	158
Максимальні виплати по догляду за дітьми з інвалідністю	183	401	363	277	286
Максимальний розмір допомоги особі, що проживає й піклується про людину з інвалідністю I чи II групи внаслідок психічного розладу	336	367	332	253	261

Джерело: складено автором за: Закон України “Про державну соціальну допомогу особам з інвалідністю з дитинства та дітям з інвалідністю” від 16.11.2000 р. № 2109-III. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2109-14>; Постанова Кабінету Міністрів України “Про надання щомісячної грошової допомоги особі, яка проживає разом з інвалідом I чи II групи внаслідок психічного розладу, який за висновком лікарської комісії медичного закладу потребує постійного стороннього догляду, на догляд за ним” від 02.08.2000 р. № 1192. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1192-2000-%D0%BF>.

⁹ Середньомісячна заробітна плата жінок і чоловіків за видами економічної діяльності. *Державна служба статистики України*. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2013/gdn/Szp_ed/Szp_ed_u/arh_Szp_ed_u.html

Як показано у табл. 2, всі максимальні виплати по догляду за людьми з інвалідністю у 2013–2016 рр. знецінилися майже на 29%, якщо порівнювати їх у міжнародних дол. Це вплинуло на ресурси переважно жінок, які вимушені піклуватися про тих осіб, які потребують догляду. Якщо мінімальна заробітна плата істотно підвищилась у 2017 р., відповідної індексації прожиткового мінімуму не відбулося, що призвело до знецінення репродуктивної праці.

Однак чи не найбільший обсяг репродуктивної праці, яку виконують переважно жінки, пов'язаний з народженням дітей і доглядом за ними. Антикризова політика влади не оминула й цю сферу державної підтримки. Так, антикризовий пакет реформ скасував виплати по догляду за дітьми до досягнення ними трирічного віку. Інакше кажучи, після закінчення близько двох післяпологових місяців відпустки у зв'язку з вагітністю й пологами, держава перестала платити допомогу у випадку вимушеного перебування поза ринком праці під час трирічної відпустки по догляду за дитиною.

Водночас допомога у зв'язку з народженням дитини, хоч і не є прямою допомогою під час перебування жінок у відпустці по догляду¹⁰, є фінансовою підтримкою у випадку їхнього перебування поза ринком праці протягом цього часу. Антикризовим пакетом реформ 2014 р. влада реформувала порядок нарахування цієї допомоги. Динаміка розміру щомісячної допомоги на дитину в міжнародних дол. відображена в табл. 3.

Таблиця 3

**Щомісячний розмір допомоги при народженні дитини,
міжнародний дол.**

	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014 (з 1 липня)	2015	2016
Щомісячна допомога при народженні першої дитини	249	214	199	267	228	253	243	164	145
Щомісячна допомога при народженні другої дитини	332	286	265	370	285	316	243	164	145
Щомісячна допомога при народженні третьої та наступних дітей	494	425	395	555	418	463	243	164	145

Примітка: Представлено щомісячні розміри допомоги при народженні дитини, оскільки саме вони є суттєвою стабільною фінансовою підтримкою матерів протягом кількох років догляду за дитиною.

Джерело: складено автором за: Закон України “Про державну допомогу сім'ям з дітьми” від 21.11.1992 р. № 2811-XII. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2811-12>

¹⁰ Так, допомога у зв'язку з народженням дитини виплачується незалежно від тривалості відпустки по догляду. Водночас допомога по догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку не виплачувалася матерям з моменту працевлаштування на повну ставку.

Як показано у табл. 3, розміри щомісячних виплат на дітей у міжнародних дол. найбільшими були у 2011 р. При цьому щомісячні виплати на першу дитину тоді відповідали 34% середньої заробітної плати (табл. 1), щомісячні виплати на другу дитину становили 46% середньої заробітної плати, а щомісячні виплати на третю й наступних дітей становили 70%. З огляду на те, що середні заробітні плати в сільській місцевості зазвичай є нижчими, ніж у містах, до кризи 2014 р. щомісячні виплати на третю й наступних дітей могли фактично компенсувати заробітну плату матерям із сільської місцевості.

У 2014 р. влада зменшила, зрівняла й заморозила розмір допомоги при народженні дитини. Таке рішення та інфляція призвели до істотного знецінення виплат. Якщо порівнювати 2016 та 2013 рр., розмір щомісячної виплати на першу дитину знецінився на 43%, на другу – на 54%, а на третю й наступних дітей – на 69%. У 2016 р. щомісячна допомога при народженні дитини становила лише 17% від середньої заробітної плати. Антикризова політика влади не тільки знецінила непряму підтримку репродуктивної праці матерів, а отже, зменшила їхні ресурси та посилила фінансову залежність [5, р. 9], але й знецінила державну підтримку сімей з малими дітьми у цілому. При цьому у 2016 р. 84,9% домогосподарств з трьома дітьми та 86,9% домогосподарств з чотирма дітьми мали загальний дохід на одну людину менший, ніж фактичний прожитковий мінімум [19, с. 261]. Можна припустити, що таке становище багатодітних сімей спричинене як кризовою інфляцією споживчих цін [5, р. 8], так і знеціненням підтримки держави.

Ще один гендерний вимір антикризових реформ стосується державного сектору зайнятості¹¹. З 2014 р. кількість робочих місць на державній службі, у медицині, освіті та соціальній роботі скоротилася майже на 180 тис. [21]. Оскільки жінки становлять більшість працюючих у державному секторі [22, р. 42; 23, с. 69], то і скорочення більше зачепили їх. Особливо негативно це вплинуло на сільських мешканок з відповідною освітою, які ще у 2014 р. мали обмежений доступ до цих традиційно “жіночих” місць праці [20, с. 47]. Крім того, після кризи 2014 р. продовжується реформування мережі закладів медицини та освіти, яке почалося при попередній владі і у кількісному вимірі проходить у вигляді скорочення кількості цих закладів (переважно в сільській місцевості) [21]. При цьому ще у 2014 р. майже половина сільських мешканок не мали медичного закладу і (або) аптеки у пішохідній доступності [20, с. 57]. Водночас не створюються додаткові заклади дошкільної освіти, незважаючи, що станом на 2017 р. [24, с. 12] вони переповнені у міських поселеннях (123 дитини на 100 місць) і мають доволі низькі показники охоплення у міських (66%) та ще нижчі – у сільських (41%)

¹¹ На перший погляд, доволі важко провести розрізнення, яка частина реформ державного сектору послуг була обумовлена антикризовою логікою, а яка – логікою структурних реформ державного сектору послуг. З огляду на хронологію рішень, до антикризових заходів з впевненістю можна віднести перші скорочення на державній службі, а також скорочення соціальних працівниць, оскільки ці рішення проходили в антикризовому пакеті реформ. Водночас скорочення у медицині та освіті, принаймні у кількісному вимірі, скоріше, продовжили логіку реформ попередньої влади. Варто зазначити, що у цій статті вони аналізуються додатково до антикризових заходів.

поселеннях. Проблема доступу до дитячих садків у сільській місцевості та її негативний вплив на становище жінок визнається навіть Міністерством економічного розвитку і торгівлі України [25, р. 43].

Імовірно, як і в інших європейських країнах [3, р. 16], такі реформи (у випадку скорочення медичних закладів та інституту соціальної роботи, а також відтвореної нестачі закладів дошкільної освіти, особливо у сільській місцевості) у цілому призвели до збільшення навантаження репродуктивної праці саме для жінок, як основних виконавиць цієї праці. Оцінюючи схожі процеси в країнах Європейського Союзу після економічної кризи 2008 р., вчені стверджують, що подібні заходи економії бюджетних видатків суттєво й комплексно погіршили становище жінок – як потенційних працівниць і основних користувачок послуг державного сектору [5, р. 9; 6, р. 32; 9, р. 471].

У цілому антикризова політика та реформи державного сектору послуг після 2014 р. зменшили економічні ресурси, доступні жінкам – як від залучення до ринку праці, так і від державної підтримки в репродуктивній праці. Якщо на ринку праці влада все-таки спробувала хоча б повернути регулювання мінімальної заробітної плати до докризового рівня¹², то підняття прожиткового мінімуму істотно відстало від інфляції. Це, як і інші антикризові та соціально-економічні заходи, призвело до знецінення репродуктивної праці та зменшення кількості державних закладів і працівниць, які виносять репродуктивну працю за рамки сім'ї або ж допомагають у її виконанні.

Антикризова та соціально-економічна політика і вразливі групи жінок. Криза, яка почалась у 2014 р., мала суттєві негативні наслідки для соціально-економічної ситуації більшості населення України. Проте антикризові заходи та подальші соціально-економічні реформи диспропорційно негативно вплинули переважно на становище жінок. Аналіз також вказує на інші характеристики, які, перетинаючись з жіночим гендером, створюють особливо вразливі групи в умовах кризи та неоліберальної антикризової політики. До них можна віднести похилий вік, проживання в сільській місцевості, сімейні обставини, які призводять до додаткового навантаження репродуктивної праці.

Ситуація в Україні, на відміну від ситуації в більшості країн після глобальної фінансової кризи 2008 р., характеризується ще одним суттєвим фактором – бойовими діями та великою кількістю внутрішньо переміщених осіб (ВПО). У контексті антикризової політики окремої уваги потребує становище жінок, на чие соціально-економічне становище безпосередньо вплинув збройний конфлікт.

У 2016 р. 62% ВПО становили жінки [26]. Для цієї більшості серед ВПО проблеми житла, роботи й фінансової безпеки ймовірно загострилися на фоні кризи та антикризової політики. Жінки становлять майже 72% зареєстрованих безробітних з числа ВПО [26]. Хоча б частково ця ситуація може бути спричинена скороченням робочих місць у

¹² Варто додати, що з часу подвоєння мінімальної заробітної плати у 2017 р. та поступового її підняття після зазначеного року, мінімальна заробітна плата жодного разу не досягла рівня фактичного прожиткового мінімуму на одну особу. Так, з початку 2018 р. мінімальна заробітна плата становить 3723 грн, а визначений у січні 2018 р. Міністерством соціальної політики України фактичний прожитковий мінімум для працездатних осіб (з урахуванням суми обов'язкових платежів) – 4011 грн.

державному секторі, як традиційно “жіночому” секторі зайнятості. Внаслідок вертикальної та горизонтальної стратифікації існуючого ринку праці жінки можуть розраховувати на менш оплачувану роботу, ніж чоловіки.

Водночас велика частка жінок серед ВПО дозволяє припустити, що вони частіше є основними або єдиними годувальницями у своїх сім'ях, порівняно з жінками з місцевих спільнот. Крім споживчих витрат на них лягають витрати на оренду житла – до 90% ВПО живуть в орендованих помешканнях [27]. Оскільки половина ВПО – особи віком старше ніж 60 років [28, с. 8], їхнє виживання значною мірою залежить від пенсій, які знецінювалися внаслідок недостатнього індексування прожиткового мінімуму. Знецінення державної підтримки репродуктивної праці додатково зменшує потенційні ресурси для ВПО, особливо для молодих матерів і жінок-піклувальниць. Як і більшість жінок в Україні, жінки-переселенки мають відносно менше ресурсів і можливостей отримати ці ресурси через структурні зміни в економіці, спричинені кризою, антикризовою політикою та соціально-економічними реформами. При цьому вони та їхні сім'ї мають ще й більше фінансових потреб – через переселення. Жінки-переселенки утворюють ще одну велику вразливу групу громадян.

Імовірно однією з найвразливіших груп українських жінок є ті, які проживають поблизу або в зоні збройного конфлікту. На цих територіях ще гірша ситуація з роботою. Крім того, додаються проблеми з електро- та водопостачанням, постачанням необхідних товарів, транспортом і базовою репродуктивною інфраструктурою – медичними закладами, закладами шкільної та дошкільної освіти [1; 28; 29; 30]. Так, через відсутність регулярного транспортного сполучення жінкам доводиться витратити 100–200% місячного доходу на дорогу, щоб отримати медичні послуги для себе чи своїх дітей [1, р. 11]. Жінки, які проживають у “сірій зоні”, між українською армією й армією невизнаних республік, повинні проходити пропускні пункти, щоб отримати медичну допомогу або інші товари чи послуги, доступ до яких неможливий у “сірій зоні”. Це означає додаткові затрати часу, інколи – корупцію [29], грубість і зловживання [1, р. 11]. Понад 310 освітніх закладів (46% з них – дошкільні) знаходяться в 15-кілометровій зоні від лінії розмежування на території під контролем української влади, а 38% з них – у 5-кілометровій зоні [30, р. 13]. Певна частка жінок змушені не віддавати дітей у дошкільні заклади з міркувань безпеки, через брак транспортного сполучення чи фінансових ресурсів [30], що збільшує навантаження репродуктивної праці та додатково обмежує їхні можливості заробітку.

У цілому вразливість жінок серед ВПО і тих, які проживають поблизу або в зоні збройного конфлікту, зумовлена не тільки бойовими діями. Вона посилюється неоліберальною антикризовою політикою, реформами державного сектору послуг і браком ефективних системних заходів з боку держави, які б адресували невідповідність їхніх збільшених потреб і наявних соціально-економічних ресурсів. Якщо антикризові та деякі соціально-економічні реформи негативно впливають на становище жінок по всій країні, то поблизу лінії фронту вони, у сукупності з іншими факторами, призводять до гуманітарних проблем [33].

Висновки. Негативні соціально-економічні тенденції після початку кризи 2014 р. в Україні були спричинені не тільки самою кризою, але й антикризовою політикою

жорсткої економії, яку впроваджувала українська влада. Нечутливість до проблем гендерної нерівності при виборі антикризових заходів і неврахування їх можливих наслідків для вразливих груп населення в широкому значенні призвели до погіршення становища жінок і поглиблення гендерної нерівності в Україні.

Кроки, спрямовані на скорочення видатків з державного бюджету, запроваджені під час кризи, призвели до знецінення зарплат і пенсій, що означало знецінення ресурсів, які жінки та чоловіки могли отримати від залучення до ринку праці. Через вже існуючу структурну соціально-економічну нерівність між жінками та чоловіками збільшився розрив в оплаті праці та, імовірно, більшого знецінення зазнали пенсії жінок, що поглибило соціально-економічну гендерну нерівність принаймні в коротко-строковій перспективі.

Поза формальною економікою та ринком праці, антикризові заходи влади призвели до знецінення державної неінституційної підтримки репродуктивної праці матерів і жінок-піклувальниць. Паралельне скорочення державного сектору послуг, зумовлене як антикризовою політикою, так і продовженням реформ попередньої влади, спричинило втрату робочих місць у традиційно “жіночих” секторах економіки. Таке скорочення зменшило або залишило на низькому рівні інституційну підтримку репродуктивної праці. Як і в інших країнах зі схожою політикою, збільшилося навантаження репродуктивної праці, яку виконують переважно жінки.

Політика регулювання мінімальної заробітної плати свідчить про спроби влади повернути її до передкризових величин. Водночас політика регулювання прожиткового мінімуму та непов’язаних з ним виплат на підтримку репродуктивної праці наводить на думку, що репродуктивна праця та її значення для суспільства залишається поза увагою влади. Крім того, така політика влади погіршує становище не тільки жінок, але й сімей з дітьми, особливо багатодітних. Це порушує питання про недалекоглядність влади не лише у сфері соціально-економічного виміру гендерної нерівності, але й у сфері демографічної політики.

У цілому антикризова політика негативно вплинула на відносне становище жінок, а особливо на становище вразливих груп серед них. До цих груп можна віднести такі категорії жінок: похилого віку, із сільської місцевості, з дітьми та іншим додатковим навантаженням репродуктивної праці. Якщо в інших країнах існують схожі впливи заходів жорсткої економії та вразливі групи, то в Україні додається вимір збройного конфлікту. Він створює умови для виникнення ще двох вразливих груп жінок – переселенок і тих, які проживають поблизу або в зоні збройного конфлікту. Для них наслідки бойових дій і переселення в умовах кризи та неоліберальної антикризової політики створюють чи не найбільшу невідповідність між збільшеними потребами та наявними соціально-економічними ресурсами.

За останні роки влада зробила кілька прогресивних кроків у питанні подолання гендерної нерівності: прийняла антидискримінаційну поправку до трудового кодексу, створила поліцію з урахуванням певних гендерних квот, скасувала список заборонених професій. Проте цього недостатньо для подолання структурно закріпленої соціально-економічної нерівності, спричиненої факторами, які залишаються поза увагою влади. Це підтверджується гендерно нечутливими антикризовими реформами в цілому, від-

сутністю прогресу у державній підтримці репродуктивної праці та належних кроків до відновлення зазначеної підтримки хоча б на докризовому рівні.

Список використаних джерел

1. The Effects of Intervention by International Financial Institutions on Women's Human Rights in Ukraine. *Women's International League for Peace and Freedom*. 2017, 16 p. URL: https://wilpf.org/wp-content/uploads/2017/02/CEDAW-Shadow-Report-on-Ukraine_20170124.pdf
2. Durbin S., Page M., Walby S. Gender Equality and 'Austerity': Vulnerabilities, Resistance and Change. *Gender, Work & Organization*. 2017. № 24 (1). P. 1–6.
3. Alfama E., Cruells M., De la Fuente M. Rethinking Gender Mainstreaming in the era of austerity. *3rd "Equal is not enough" Conference*. Antwerp–Belgium, 2015. 31 p.
4. Rubery J. Austerity and the future for gender equality in Europe. *ILR Review*. 2015. № 68 (4). P. 715–741.
5. Skóra, M. Austerity policies and gender impacts in Poland. Working paper. Budapest: Friedrich Ebert Stiftung, 2013. 14 p.
6. Ginn, J. Austerity and inequality. Exploring the impact of cuts in the UK by gender and age. *Research on Ageing and Social Policy*. 2013. № 1(1). P. 28–53.
7. Anastasiou S., Filippidis K., Stergiou K. Economic Recession, Austerity and Gender Inequality at Work. Evidence from Greece and Other Balkan Countries. *Procedia Economics and Finance*. 2015. № 24. P. 41–49.
8. Barry U., Conroy P. Ireland in Crisis 2008–2012: women, austerity and inequality. *Women and Austerity: the economic crisis and the future for gender equality* / M. Karamessini, J. Rubery (eds.). London: Routledge, 2013. P. 186–206.
9. Glasmeier A.K., Lee-Chuvala C.R. Austerity in America: gender and community consequences of restructuring the public sector. *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*. 2011. № 4 (3). P. 457–474.
10. Марценюк Т. Гедерна дискримінація на ринку праці в Україні: соціологічний аналіз. *Праця і закон*. 2008. № 2(98). С. 16–19.
11. Шестаковський О. Гендерна нерівність на ринку праці України: структурні передумови і тривкі стереотипи. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна*. 2013. № 1045. С. 169–174.
12. Буткалюк В. Влияние неолиберализма на положение трудящихся женщин в Украине. *Соціально-виміри суспільства*. 2015. № 7 (18). С. 149–164.
13. Стрельник О. Турбота як робота: материнство у фокусі соціології. Київ: Критика, 2017. 288 с.
14. Аналіз демографічної структури місцевих рад-2015. *Ratingpro*. 2015. 7 грудня. URL: http://ratingpro.org/research/analiz_demografichnoi_struktury_miscevyh_rad-2015.html
15. Millennium Development Goals Ukraine: 2000–2015. National report. Kyiv, 2015. 120 p. URL: <http://www.undp.org/content/dam/ukraine/docs/PR/2015%20MDGs%20Ukraine%20Report%20engl.pdf>
16. Koriukalov M. Gender policy and institutional mechanisms of its implementation in Ukraine. National review of Ukraine's implementation of the Beijing Declaration and Platform for Action and the outcomes of the Twenty-third special session of the General Assembly. September 2014. 112 p. URL: <http://library.fes.de/pdf-files/bueros/ukraine/11139-20150313.pdf>
17. Гройсман озвучив розмір середньої пенсії в Україні. *Укрінформ*. 2017. 17 травня. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2229695-grojsman-ozvuciv-rozmir-serednoi-pensii-v-ukraini.html>
18. Скільки в Україні пенсіонерів: чому так мало чоловіків доживають до пенсії. *Сьогодні*. 2017. 23 березня. URL: <https://ukr.segodnya.ua/ukraine/skolko-v-ukraine-pensionerov-rochemu-tak-malo-muzhchin-dozhivayut-do-pensii--1005749.html>

19. Витрати і ресурси домогосподарств України у 2016 році: стат. зб. Київ: Державна служба статистики, 2017. 380 с.
20. Волосевич І., Коноплицька Т., Костюченко Т., Марценюк Т. Комплексне дослідження становища жінок, які проживають у сільській місцевості. Київ: ВАІТЕ, 2015. 88 с.
21. Дутчак О. Гендерна нерівність та режим жорсткої економії в Україні посткризового періоду. *Спільне*. 2018. 23 квітня. URL: <https://commons.com.ua/uk/genderna-nerivnist-ta-rezhim-zhorstkoyi-ekonomiyi/>
22. Libanova E.M., Makarova O.V., Gerasymenko G.V., Aksyonova S.Yu., Maidanik I.P., Tkachenko L.G., Lysa O.V., Reut A.G., Otkydach M.V. Analytical research on women's participation in the labour force in Ukraine. Kyiv: United Nations Population Fund, 2012. 187 p. URL: https://www.idss.org.ua/monografii/2013_en_womens%20participation.pdf
23. Жінки та чоловіки в Україні: стат. зб. Київ: Державна служба статистики, 2017. 106 с. URL: https://drive.google.com/file/d/0BzyNdbFDRRN_SzB2TE02YkNkb1k/view
24. Дошкільна освіта в Україні у 2017 році: стат. зб. Київ: Державна служба статистики, 2018. 96 с.
25. Sustainable Development Goals: Ukraine. 2017 National Baseline Report. 2017. URL: http://www.un.org.ua/images/SDGs_NationalReportEN_Web.pdf
26. Смаль В. Велике переселення: скільки насправді в Україні внутрішньо переміщених осіб. *Vox Ukraine*. 2016. 30 червня. URL: <https://voxukraine.org/uk/velyke-pereselennya-skilky-naspravdi-v-ukraini-vro-ua/>
27. Права внутрішньо переміщених осіб. *Українська Гельсінська спілка з прав людини*. 2017. 6 березня. URL: <https://helsinki.org.ua/prava-vnutrishno-peremischenyh-osib/>
28. Огляд гуманітарних потреб. 2018. URL: https://reliefweb.int/sites/reliefweb.int/files/resources/ukraine_humanitarian_needs_overview_2018_ukr_20171130.pdf
29. Голобородько А. Права людини в зоні АТО. Бездіяльність влади, що межує зі злочином. *Informer*. 2015. 2 березня. URL: <http://informer.media/archives/73365>
30. The Children of the Contact Line in East Ukraine: An Assessment of the Situation of Children and Their Families Living in Government-Controlled Areas along the Contact Line in the East Ukraine Conflict Zone. *UNICEF*. 2017. June. 38 p. URL: https://www.unicef.org/ukraine/Children_of_the_Contact_Line.pdf

Отримано 25.05.18 та оновлено 12.06.18

References

1. The Effects of Intervention by International Financial Institutions on Women's Human Rights in Ukraine. *Women's International League for Peace and Freedom*. 2017, 16 p. URL: https://wilpf.org/wp-content/uploads/2017/02/CEDAW-Shadow-Report-on-Ukraine_20170124.pdf [in English]
2. Durbin, S., Page, M., Walby, S. (2017). Gender Equality and 'Austerity': Vulnerabilities, Resistance and Change. *Gender, Work & Organization*, 24 (1), 1-6. <https://doi.org/10.1111/gwao.12173> [in English]
3. Alfama, E., Cruells, M., De la Fuente, M. (2015, February). Rethinking Gender Mainstreaming in the era of austerity. *3rd "Equal is not enough" Conference*. Antwerp–Belgium, 2015. 31 p. [in English]
4. Rubery, J. (2015). Austerity and the future for gender equality in Europe. *ILR Review*, 68 (4), 715-741. <https://doi.org/10.1177/0019793915588892> [in English]
5. Skóra, M. (2013). Austerity policies and gender impacts in Poland. Working paper. Budapest: Friedrich Ebert Stiftung [in English]
6. Ginn, J. (2013). Austerity and inequality. Exploring the impact of cuts in the UK by gender and age. *Research on Ageing and Social Policy*, 1 (1), 28-53. <http://dx.doi.org/10.4471/rasp.2013.02> [in English]

7. Anastasiou, S., Filippidis, K., Stergiou, K. (2015). Economic Recession, Austerity and Gender Inequality at Work. Evidence from Greece and Other Balkan Countries. *Procedia Economics and Finance*, 24, 41-49. [https://doi.org/10.1016/S2212-5671\(15\)00610-3](https://doi.org/10.1016/S2212-5671(15)00610-3) [in English]
8. Barry, U., Conroy, P. (2013). Ireland in Crisis 2008-2012: Women, austerity and inequality. In M. Karamessini, J. Rubery (Eds.), *Women and Austerity: the economic crisis and the future for gender equality* (pp. 186-206). London: Routledge [in English]
9. Glasmeier, A.K., Lee-Chuvala, C.R. (2011). Austerity in America: gender and community consequences of restructuring the public sector. *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*, 4 (3), 457-474. <https://doi.org/10.1093/cjres/rsr029> [in English]
10. Martsenyuk, T. (2008). Gender discrimination at labor market in Ukraine: sociological analysis. *Pratsia i zakon – Labor and law*, 2 (98), 16-19 [in Ukrainian]
11. Shestakovskiy, O. (2013). Gender inequality at labor market in Ukraine: structural preconditions and lasting stereotypes. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V.N. Karazina – Bulletin of the V.N. Karazin Kharkiv National University*, 1045, 169-174 [in Ukrainian]
12. Butkaliuk, B. (2015). Influence of neoliberalism on the situation of female workers' in Ukraine. *Sotsialni vymiry suspilstva – Social dimensions of the society*, 7(18), 149-164 [in Russian]
13. Strelnyk, O. (2017). Care as the work: motherhood in the focus of sociology. Kyiv: Krytyka [in Ukrainian]
14. Analysis of demographic structures of the local councils-2015. (2015, December 7). *Ratingpro*. URL: http://ratingpro.org/research/analiz_demografichnoi_struktury_miscevyh_rad-2015.html [in Ukrainian]
15. Millennium Development Goals Ukraine: 2000–2015. National report. (2015). URL: <http://www.undp.org/content/dam/ukraine/docs/PR/2015%20MDGs%20Ukraine%20Report%20engl.pdf> [in English]
16. Koriukalov, M. (2014, September). Gender policy and institutional mechanisms of its implementation in Ukraine. National review of Ukraine's implementation of the Beijing Declaration and Platform for Action and the outcomes of the Twenty-third special session of the General Assembly. Ministry of Social Policy of Ukraine, UN Women, European Commission, Friedrich Ebert Stiftung, & Ukraine Women's Fund. URL: <http://library.fes.de/pdf-files/bueros/ukraine/11139-20150313.pdf> [in English]
17. Hroisman has named the average pension in Ukraine. (2017, May 17). *Ukrinform*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2229695-grojsman-ozvuciv-rozmir-serednoi-pensii-v-ukraini.html> [in Ukrainian]
18. How many pensioners are there in Ukraine: why so few men survive to retirement. (2017, March 23). *Siohodni – Today*. URL: <https://ukr.segodnya.ua/ukraine/skolko-v-ukraine-pensionerov-pochemu-tak-malo-muzhchin-dozhivayut-do-pensii--1005749.html> [in Ukrainian]
19. Expenditure and resources of households of Ukraine in 2016 year: statistical digest. (2017). Kyiv: State Statistic Agency [in Ukrainian]
20. Volosevych, I., Konoplytska, T., Kostiuhenko, T., Martseniuk, T. (2015). Comprehensive Study on Rural Women Rights in Ukraine. Kyiv: BAITE [in Ukrainian]
21. Dutchak, O. (2018, April 23). Gender inequality and austerity in post-crisis Ukraine. *Spilne – Commons*. URL: <https://commons.com.ua/uk/genderna-nerivnist-ta-rezhim-zhorstkoyi-ekonomiyi/> [in Ukrainian]
22. Libanova, E.M., Makarova, O.V., Gerasymenko, G.V., Aksyonova, S.Yu., Maidanik, I.P., Tkachenko, L.G., Lysa, O.V., Reut, A.G., Otkydach, M.V. (2012). Analytical research on women's participation in the labour force in Ukraine. Kyiv: United Nations Population Fund. 187 p. URL: https://www.idss.org.ua/monografii/2013_en_womens%20participation.pdf [in English]
23. Women and men in Ukraine: statistical digest. (2017). Kyiv: State Statistic Agency URL: https://drive.google.com/file/d/0BzyNdbFDRRN_SzB2TE02YkNkb1k/view [in Ukrainian]

24. Pre-school education in Ukraine in 2017: statistical digest. (2018). Kyiv: State Statistic Agency [in Ukrainian]
25. Sustainable Development Goals: Ukraine. 2017 National Baseline Report. (2017). URL: http://www.un.org.ua/images/SDGs_NationalReportEN_Web.pdf [in English]
26. Smal, V. (2016, June 30). The great displacement: how many internally displaced people are there in Ukraine. *Vox Ukraine*. URL: <https://voxukraine.org/uk/velyke-pereselennya-skilky-naspravdi-v-ukraini-vpo-ua/> [in Ukrainian]
27. Rights of the internally displaced people. (2017, March 6). *Ukrainian Helsinki Human Rights Union*. URL: <https://helsinki.org.ua/prava-vnutrishno-peremischenyh-osib/> [in Ukrainian]
28. Review of humanitarian needs. (2018). URL: https://reliefweb.int/sites/reliefweb.int/files/resources/ukraine_humanitarian_needs_overview_2018_ukr_20171130.pdf [in Ukrainian]
29. Holoborodko, A. (2018, March 2). Human rights in Anti-terrorist Operation Zone. Government's nonfeasance on the verge of crime. *Informator*. URL: <http://informator.media/archives/73365> [in Ukrainian]
30. The Children of the Contact Line in East Ukraine: An Assessment of the Situation of Children and Their Families Living in Government-Controlled Areas along the Contact Line in the East Ukraine Conflict Zone. (2017, June). *UNICEF*. URL: https://www.unicef.org/ukraine/Children_of_the_Contact_Line.pdf [in English]

Received on 25.05.18 and updated on 12.06.18